

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.9:342.3

DOI <https://doi.org/10.32782/klj-2025-7.02>

МІСЦЕ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ В СИСТЕМІ ЇХ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Чернишова Валерія Юріївна,

доктор філософії в галузі права,

заступник директора з перспективного розвитку

Приватного вищого навчального закладу «Фінансово-правовий коледж»;

доцент кафедри адміністративного, фінансового та банківського права

Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого

ПрАТ ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ORCID ID: 0000-0002-6974-1021

У статті досліджуються теоретичні підходи та нормативне забезпечення конституційної відповідальності як особливого, не передбаченого Конституцією України виду відповідальності – конституційної. З'ясовано, що на сьогодні відсутня єдність у науковому тлумаченні конституційної відповідальності, проте зберігається традиційне її розуміння як можливої негативної (ретроспективної) чи позитивної. Визначено значущу роль конституційної відповідальності в межах нормативно-правового регулювання статусу публічних службовців, окреслено її ознаки.

Досліджено різні підходи стосовно публічно-правової складової конституційної відповідальності. Так, за одним із підходів конституційну відповідальність слід відмежовувати від публічно-правової, яка є відповідальністю органів публічної влади (посадових осіб), тобто органів державної влади й місцевого самоврядування.

Окрему увагу присвячено політичній складовій конституційної відповідальності суб'єктів публічної служби, обґрунтовано важливість і цінність критерію політичності в межах дослідження саме конституційної відповідальності. Проаналізовано проєкт Закону України «Про політичну відповідальність в Україні», який так і не було прийнято, наведено його основні положення для повного розуміння суті конституційної відповідальності в аспекті характеристики політичної ознаки.

Критично розглянуто підхід, відповідно до якого конституційна відповідальність є мірою реакції держави на вчинення конституційного правопорушення, охарактеризовано елементи такого делікту.

Зроблено висновок, що конституційна відповідальність публічних службовців є особливим видом відповідальності, яка настає в конкретно визначених Конституцією України випадках для утвердження принципів демократії та верховенства права, досягнення цілей держави в частині захисту її інтересів та інтересів громадян. Цей вид відповідальності є абсолютно визначеним, а його застосуванню передують набір конституційних процедур для кожного конкретного випадку.

Ключові слова: юридична відповідальність, конституційна відповідальність, публічна служба, публічний службовець, публічно-правова відповідальність, політична відповідальність, конституційне правопорушення.

Chernyshova Valeriia. The place of constitutional responsibility of public officials in the system of their legal responsibility

The article examines theoretical approaches and normative support of constitutional responsibility, as a special type of responsibility not provided for by the Constitution of Ukraine. It was found that today there is no unity in the scientific interpretation of constitutional responsibility, but the traditional understanding of it as possible negative (retrospective) or positive remains.

The significant role of constitutional responsibility within the regulatory framework of the status of public servants is determined, and its features are outlined.

Various approaches to the public-legal component of constitutional responsibility have been studied. Thus, according to one of the approaches, constitutional responsibility should be distinguished from public legal responsibility, which is the responsibility of public authorities (officials), i.e. state authorities and local governments.

Particular attention is paid to the political component of the constitutional responsibility of public service subjects, the importance and value of the criterion of politicalness within the framework of the study of constitutional responsibility is substantiated. The draft of the Law of Ukraine "On Political Responsibility in Ukraine", which was not adopted, is analyzed, its main provisions are given for a full understanding of the essence of constitutional responsibility in the aspect of characterizing a political sign.

The approach, according to which constitutional responsibility is a measure of the state's reaction to the commission of a constitutional offense, is critically considered, and the elements of such an offense are characterized.

It was concluded that the constitutional responsibility of public officials is a special type of responsibility that arises in cases specifically defined by the Constitution of Ukraine for the approval of the principles of democracy and the rule of law, the achievement of the goals of the state in terms of protecting its interests and the interests of citizens. This type of responsibility is absolutely defined, and its application is preceded by a set of constitutional procedures for each specific case.

Key words: *legal responsibility, public service, public servant, constitutional responsibility, public responsibility, constitutional responsibility, constitutional offense.*

Постановка проблеми. Юридична відповідальність є елементом правового статусу суб'єктів правовідносин. Специфіка досліджуваних суб'єктів – публічних службовців – обумовлює підвищений інтерес до їх діяльності, а отже, і вищі стандарти відповідальності. На превеликий жаль, суспільно-державні інститути України розвивалися хибним шляхом, що пояснюється історичними особливостями, негативним впливом радянського періоду на шляху до утвердження Української державності та прихованим, але існуючим поділом суспільства на тих, у кого влада є, та тих, хто її не має. Ці фактори (але не лише вони) сприяли тому, що юридична відповідальність публічних службовців тривалий час залишалася поза суспільним інтересом.

Сьогодні ж, на етапі боротьби за Українську Державу, визнання її цінностей та принципів, затвердження верховенства прав та свобод людини і громадянина та повертаючись до питання відповідальності публічних суб'єктів, можна стверджувати, що вимоги та критерії ефективності й досконалості діяльності публічної служб значно зросли, а отже, і вимоги до відповідальності.

Конституційна відповідальність посідає особливе місце в системі юридичної відповідальності, а її вплив на правовий статус публічних службовців не варто недооцінювати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню дослідження природи й особливостей конституційної відповідальності приділи увагу вчені як у галузі конституційного права, так і в інших галузях. Пояснюється це особливою, з одного боку, всеохоплюючою природою конституційної відповідальності, а отже, і конституційно-правових норм, а з іншого – наявністю її власних характеристик та властивостей. Що стосується конституційної відповідальності публічних службовців, то дослідження проводилися на межі галузей конституційного та адміністративного права. Так, проблематика конституційної відповідальності досліджувалася такими вченими, як Ю. Г. Барабаш, Н. М. Батанова, М. А. Боброва, І. Кресіна, О. О. Майданник, О. В. Мельник, І. Мінаєва, Л. Р. Наливайко, П. Е. Недбайло, Н. В. Павловська, В. М. Слатвінська, Ю. П. Стрілець, Ю. В. Ткаченко, Ю. М. Тодика, А. А. Червяцова, І. М. Шаповал та інші.

Проте питання конституційної відповідальності публічних службовців та висвітлення й порівняння підходів до її визначення потребують додаткового наукового опрацювання.

Метою статті є дослідження ознак, особливостей і підходів до визначення конституційної відповідальності публічних службовців, визначення взаємозв'язку конституційної відповідальності публічних службовців з політичною та публічною відповідальністю.

Науковою новизною публікації є визначення місця конституційної відповідальності публічних службовців у системі юридичної відповідальності, з'ясування її спільних та відмінних рис у межах притягнення публічних службовців до політичної або публічної відповідальності.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої у роботі мети методологія дослідження передбачає використання загальноюридичних методів, як-от аналіз, синтез, порівняння, індукція, та спеціально юридичних, а саме формально-юридичного, методу інтерпретації, порівняльно-правового, догматичного.

Виклад основного матеріалу. Засади юридичної відповідальності публічних суб'єктів є гарантією дотримання прав, свобод та інтересів людини і громадянина й реалізації передбаченого статтею 3 Основного Закону положення, відповідно до якого людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1].

Конституційна відповідальність не передбачена пунктом 2 статті 92 Конституції України, де зазначено, що виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопору-

шеннями, та відповідальність за них [1]. Проте це не означає, що цей вид відповідальності існує поза межами правового регулювання та правової думки.

Науковці по-різному оцінюють вплив та місце конституційної відповідальності в системі права та законодавства України. Так, наприклад, Н. Батанова вважає, що конституційно-правова відповідальність – це «передусім відповідальність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб перед народом за неналежну реалізацію тих владних повноважень, які народ як єдине джерело влади їм передав, реальна гарантія проти надмірної концентрації влади та зловживання нею» [2, с. 61].

Л. Р. Наливайко вважає, що конституційно-правова відповідальність, виступаючи у своєму позитивному аспекті, становить вищу форму соціальної відповідальності та в цій якості об'єднує політичну, моральну та юридичну відповідальність [3, с. 27], що, на думку автора, значно розширює її межі.

На думку Н. В. Павловської, конституційна відповідальність закріплює: соціальну відповідальність, що потребує свідомої та ініціативної поведінки всіх суб'єктів конституційного права; загальні начала відповідальності за правопорушення як орієнтир для інших галузей права; конкретні види конституційно-правової відповідальності [4, с. 24–25]. Такий підхід є універсальним і таким, з яким варто погодитись.

І. Мінаєва вважає, що конституційно-правову відповідальність слід відрізняти від публічно-правової, яка є відповідальністю органів публічної влади (посадових осіб), тобто органів державної влади й місцевого самоврядування [5, с. 117].

Вартою окремої уваги є позиція, що викладена в окремій думці судді Конституційного Суду України В. М. Кампа. Так, зазначено, що конституційна відповідальність – це «форма юридичної відповідальності, що настає за конституційне правопорушення і виявляється в негативних правових наслідках для його суб'єкта» [6].

На думку І. Кресіної, конституційно-правова відповідальність покликана забезпечувати нормальний порядок здійснення публічної влади, дотримання органами та посадовими особами, що беруть участь у здійсненні публічної влади, норм Конституції України та конституційно-правового законодавства, запобігати посяганням на порядок здійснення публічної влади [7, с. 71].

З наведеного можна дійти висновку, що правова наукова спільнота не дійшла до єдності в розумінні суті конституційної відповідальності, проте запропоновані наукові підходи можна умовно поділити на дві групи: ті, які розглядають конституційну відповідальність як політичну в її позитивному та негативному змісті, і ті, котрі розглядають конституційну відповідальність у «класичному» розумінні, тобто як міру реагування держави на конституційне правопорушення з подальшим застосуванням конституційних санкцій.

Щодо першої групи, то варто визнати, що дійсно, політична ознака характерна для конституційної відповідальності, оскільки в межах сфери конституційних правовідносин їх об'єктом виступають такі публічні інститути, як влада, громадський порядок, суспільство, а що конкретно стосується публічної служби – служіння йому. Наприклад, на думку Ю. Стрільця, у питанні відповідальності місцевої ради як представницького органу її відповідальність перед громадою має насамперед політичний характер, оскільки це відповідальність, що має моральний і юридичний характер, існує у сфері політичних відносин [8].

Політичний характер відносять також до ознак конституційної відповідальності, серед яких наявні також такі ознаки, як передбачуваність нормами Конституції та пов'язаність із державно-владною діяльністю [9, с. 7].

У 2010 році до Верховної Ради України було подано проект Закону України «Про політичну відповідальність в Україні», пояснювальною запискою до якого передбачено, що цей проект закону розробле-

ний із метою регулювання відносин, що виникають у зв'язку з невідповідністю дій суб'єктів політики інтересам суспільства, порушенням суб'єктами політики політичних норм, невиконанням ними узятих політичних зобов'язань, і спрямований на забезпечення повновладдя народу України відповідно до Конституції України [10].

Цілями законопроекту є саме вдосконалення правових механізмів для забезпечення повновладдя народу в Україні, спрямування політичної діяльності суб'єктів політики у конструктивне русло й обмеження деструктивної практики в системі сучасних політичних відносин. Це досягається шляхом встановлення правових засобів та міри впливу з боку інститутів громадянського суспільства на суб'єктів політики у випадку порушення ними політичних норм, недотримання взятих на себе політичних зобов'язань, забезпечення відповідальної поведінки суб'єктів політики щодо виконання своїх обов'язків, реалізації політико-юридичної компетентності.

Законопроектом передбачалося відмежування політичної (політико-правової) відповідальності та конституційної (державно-правової) відповідальності; формування правової бази інституту політичної відповідальності в Україні, що формує додатковий плацдарм для наукових дискусій. Розмежування політичної та конституційної відповідальності відповідно до проекту полягає у суб'єктах впливу неправомірної поведінки: так, політична відповідальність визначається в загальному розумінні як відповідальність політиків перед суспільством, на відміну від конституційної відповідальності, що визначається загалом як відповідальність політиків перед політиками.

Аналізуючи другий підхід, відповідно до якого конституційна відповідальність розуміється як міра реагування держави на конституційне правопорушення з подальшим застосуванням конституційних санкцій, варто зазначити, що подальшого розвитку потребує ідея наявності конституційного правопорушення, яке становить фактичну підставу для застосу-

вання заходів конституційно-правової відповідальності.

Під конституційним правопорушенням (деліктом) пропонується розуміти винну, суспільно-небезпечну дію (бездіяльність) суб'єкта конституційно-правових відносин, яка не відповідає вимогам конституційно-правових норм, а в деяких випадках політико-правовому статусу (положенню) цього суб'єкта, і яка тягне за собою застосування мір конституційно-правової відповідальності.

Виходячи із цього, слідує висновок, що конституційне правопорушення має відповідний склад, як і інші види деліктів: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона.

Під об'єктом конституційного делікту пропонується розуміти певні матеріальні або нематеріальні блага, цінності яким завдається або може завдатися шкода. Серед об'єктів конституційно-правової відповідальності є такі «традиційні» для юридичної відповідальності, як власність, здоров'я, майно тощо, та ціла низка особливих об'єктів – територія, суверенітет, влада, розподіл повноважень та ін.

Такий підхід до визначення об'єкта конституційного делікту відображає його як досить широкий, проте це виправдано з огляду на специфіку конституційних правовідносин, які є всеохоплюючими й узагальнюючими для системи права.

Під об'єктивною стороною конституційних правопорушень пропонується розуміти протиправну поведінку, суть якої полягає у вчиненні тих діянь, які порушують конституційні вимоги, або ж невідповідну поведінку політико-правовому статусу суб'єкта конституційних правовідносин. У діяльності суб'єктів публічної служби вона може полягати в неналежному виконанні органом публічної влади або його посадовою особою своїх конституційних функцій та повноважень, тобто у формі неефективної, малоактивної, нераціональної діяльності, яка не відповідає політико-правовій системі держави в цілому.

Що стосується суб'єкта конституційних деліктів, то його склад теж є широким (дер-

жава загалом; органи державної влади (у тому числі Президент як одноосібний орган влади); народні депутати України; місцеві ради, депутати місцевих рад, міські, сільські, селищні голови; об'єднання громадян: політичні партії і громадські організації; фізичні особи: громадяни України, іноземні громадяни й особи без громадянства, у тому числі й ті громадяни, які мають специфічний правовий статус осіб, що претендують на зайняття виборних посад (кандидати в депутати, кандидати на пост Президента України).

Що ж стосується суб'єктивної сторони, то вона полягає у поєднанні як психічного компонента, так і соціально-політичного [11].

Окреслений підхід є занадто широким для розуміння конституційного правопорушення, оскільки значно розширює суб'єктний та об'єктний склад конституційного правопорушення.

Таким чином, приймаючи факт існування конституційного делікту, варто врахувати, що повинні існувати конкретні конституційно-правові норми, які порушуються суб'єктами та формують нормативну підставу конституційної відповідальності. Разом із тим потрібно враховувати конституційний припис, передбачений положенням частини 2 статті 61 Основного Закону, яким закріплено, що юридична відповідальність особи має індивідуальний характер. Проте виникає питання, яким чином співвідноситься зазначена концепція конституційної відповідальності з такими конституційними санкціями, наприклад, як висловлення недовіри Кабінету Міністрів України або відповідальність місцевої ради перед конкретною територіальною громадою, яка обрала її склад.

Висновки. Отже, конституційна відповідальність публічних службовців є особливим видом відповідальності, яка настає в конкретно визначених Конституцією України випадках. Не варто тлумачити конституційну відповідальність через призму складу конституційного делікту, оскільки це провокує труднощі у правильній кваліфікації конституційних правопо-

рушень. Цей вид відповідальності є абсолютно визначеним, а його застосуванню передують набір конституційних процедур для кожного конкретного випадку. Для утвердження принципів демократії та верховенства права, досягнення цілей держави в частині захисту її інтересів та інтересів громадян конституційна відповідальність виступає у ролі додаткової беззаперечної гарантії. Особливістю конституційної відповідальності є її політичний характер, дотримання принципу розпо-

ділу влади та надважлива роль у функціонуванні сучасної держави. Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі є нормативний аналіз можливості практичної реалізації засад конституційної відповідальності публічних службовців як додаткової гарантії надійного та стабільного функціонування публічної служби. Потреба в подальших дослідженнях пояснюється також усталеним декларативним характером конституційної відповідальності, яка діє на сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. Батанова Н. Конституційно-правова відповідальність в сфері місцевого самоврядування. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. № 4 (14). С. 61–67.
3. Наливайко Л. Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики : дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.02. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2000. 180 с.
4. Павловська Н. В. До питання розвитку інституту конституційно-правової відповідальності в Україні. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2. С. 23–29.
5. Мінаєва І. Конституційно-правова відповідальність органів публічної влади. *Державне управління та місцеве самоврядування : зб. наук. пр.* Дніпропетровськ : ДРІДУ, 2009. № 2. С. 117–124.
6. Окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В. М. стосовно рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин п'ятої, шостої статті 13 Закону України «Про статус народного депутата України», частини четвертої статті 61 Регламенту Верховної Ради України та офіційного тлумачення положень пункту 6 частини другої, частини шостої статті 81, частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 13 Закону України «Про статус народного депутата України» (справа про перебування народного депутата України у депутатській фракції). Верховна Рада України. Законодавство України : вебсайт. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/na12d710-08> (дата звернення: 01.06.2025).
7. Кресіна І. О. Інститут імпідменту : порівняльний політико-правовий аналіз / І. О. Кресіна, А. А. Коваленко, С. В. Балан. Київ : Юрид. думка, 2004. 176 с.
8. Стрілець Ю. П. Дострокове припинення повноважень місцевих рад та відкликання депутатів місцевих рад як форми притягнення їх громадою до політичної відповідальності. *Державне будівництво : електронне наук. фах. вид.* URL: www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2009-2/doc/4/07.pdf.
9. Слатвінська В. М. Конституційна відповідальність екс-глави держави як вид ретроспективної конституційної відповідальності. Одеса, 2018. 35 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9542/Веселі%20старті.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
10. Про політичну відповідальність в Україні : проєкт Закону від 04.03.2010. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=37432.
11. Ткаченко Ю. В. Особливості конституційно-правової відповідальності. *Форум права*. 2013. № 3. С. 652–656.

REFERENCES:

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96–VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*. 1996. No. 30. Art. 141 [in Ukrainian].
2. Batanova, N. (2008). Konstytutsiino-pravova vidpovidalnist v sferi mistsevoho samovriadvannia [Constitutional and legal responsibility in the sphere of local self-government]. *Visnyk Tsentralnoi vyborchoi komisii*, 4 (14), 61–67 [in Ukrainian].
3. Nalyvaiko, L.R. (2000). Konstytutsiino-pravova vidpovidalnist: pytannia teorii ta praktyky [Constitutional and legal responsibility: issues of theory and practice]. *Candidate's thesis*. Kyivskyi natsionalnyi un- t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv. 180 s. [in Ukrainian].
4. Pavlovska, N.V. (2010). Do pytannia rozvytku instytutu konstytutsiino-pravovoi vidpovidalnosti v Ukraini [On the development of the institute of constitutional and legal responsibility in Ukraine]. *Universytetski naukovy zapysky*, 2, 23–29. [in Ukrainian].
5. Minaieva, I. (2009). Konstytutsiino-pravova vidpovidalnist orhaniv publichnoi vlady. Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriadvannia [Constitutional and legal responsibility of public authorities]: zb. nauk. pr. Dnipropetrovsk: DRIDU. No. 2. P. 117–124 [in Ukrainian].
6. Okrema dumka suddi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy Kampa V.M. stosovno rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiynym podanniam 50 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen chastyn piatoi, shostoi statti 13 Zakonu Ukrainy "Pro status narodnoho deputata Ukrainy", chastyny chetvertoi statti 61 Rehlamentu Verkhovnoi Rady Ukrainy ta ofitsiinoho tlumachennia polozhen punktu 6 chastyny druhoi, chastyny shostoi statti 81, chastyny shostoi statti 83 Konstytutsii Ukrainy, chastyny chetvertoi statti 13 Zakonu Ukrainy "Pro status narodnoho deputata Ukrainy" (sprava pro perebuvannia narodnoho deputata Ukrainy u deputatskii fraktsii). Verkhovna Rada Ukrainy [Separate opinion of the judge of the Constitutional Court of Ukraine Kampa V.M. on the Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of 50 people's deputies of Ukraine on the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the provisions of parts five, six of Article 13 of the Law of Ukraine "On the Status of a People's Deputy of Ukraine", part four of Article 61 of the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine and the official interpretation of the provisions of paragraph 6 of part two, part six of Article 81, part six of Article 83 of the Constitution of Ukraine, part four of Article 13 of the Law of Ukraine "On the Status of a People's Deputy of Ukraine" (case on the stay of a people's deputy of Ukraine in a deputy faction)]. *Zakonodavstvo Ukrainy*: website. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/na12d710-08> (accessed: 01.06.2025) [in Ukrainian].
7. Kresina, I.O. Kovalenko, A.A., & Balan, S.V. (2004). *Instytut impichmentu : porivnialnyi polityko-pravovyi analiz [Institute of impeachment: comparative political and legal analysis]*. Kyiv: Yuryd. Dumka. 176 p. [in Ukrainian].
8. Strilets, Yu.P. (2009). Dostrokovye pryypynennia povnovazhen mistsevykh rad ta vidklykannia deputativ mistsevykh rad yak formy prytiakhennia yikh hromadoiu do politychnoi vidpovidalnosti [Early termination of the powers of local councils and recall of deputies of local councils as a form of holding them by the community to political responsibility]. *Derzhavne budivnytstvo: elektronne nauk. fakh. vyd.* Retrieved from: www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2009-2/doc/4/07.pdf [in Ukrainian].
9. Slatvinska, V.M. (2018). Konstytutsiina vidpovidalnist eks-hlavy derzhavy yak vyd retrospektyvnoi konstytutsiinoi vidpovidalnosti [Constitutional responsibility of the ex-head of state as a type of retrospective constitutional responsibility]. Odesa. 35 p. Retrieved from: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9542/Veseli%20starty.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].
10. Pro politychnu vidpovidalnist v Ukraini: proekt Zakonu vid 04.03.2010 [Draft law "On political responsibility in Ukraine" dated 04.03.2010]. Retrieved from: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=37432 [in Ukrainian].
11. Tkachenko, Iu.V. (2013). Osoblyvosti konstytutsiino-pravovoi vidpovidalnosti [Peculiarities of constitutional and legal responsibility]. *Forum prava*, 3, 652–656 [in Ukrainian].